

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՄԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(գիտագործնական միջազգային գիտաժողով)
Կիպրոս-Նիկոսիա
18-19 ապրիլի 2008թ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE FOR THE PREPARATION
OF THE WESTERN ARMENIAN NATIONAL CONGRESS

THE PROBLEMS
OF WESTERN ARMENIAN'S CLAIMS

COLLECTION OF CONFERENCE PAPERS

YEREVAN - 2009

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ПО ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СЪЕЗДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ
ПРАВОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ
ЗАПАДНОГО АРМЯНСТВА

СБОРНИК НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

ЕРЕВАН – 2009

**Կարեն
ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱՎԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**Գաղափարախոսություն,
քաղաքականություն
Հայկական հարցը՝
երեկ և այսօր**

Միջազգային քաղաքական կյանքում ինքնուրույն հայկական գործոնի ձևավորմանը նպաստող ժամանակակից հայկական ազգային-պետական, քաղաքական մտածողության վրա հիմնված հայկական քաղաքական դոկտրինի մշակման թեզիսներ

Ռեն հայոց պատմության մեջ Կիլիկիայի հայոց թագավորության անկումից հետո և, հատկապես, վերջին 150 տարիների ընթացքում պարտություններ ու կորուստներ, ցավոք, ավելի շատ են եղել, քան հաղթանակներ ու ձեռքբերումներ, հայ պատմագրության և գրականության մեջ առավել մեծ տեղ է հատկացվել ազգի հերոսական արարքները և ինքնագոհության դրվագները ներկայացնող պատմություններին:

Մի կողմից, դա բացատրվում է դարերի ընթացքում արտաքին կործանարար ուժերի դեմ գոյատևման պայքարում դաժանագույն փորձությունների ենթարկված ազգի ոգին աննկուն պահելու անհրաժեշտությամբ:

Սակայն, մյուս կողմից, պատմությունն անկողմնակալ շարադրելու, սեփական անհաջողությունները, պարտություններն ու կորուստներն անկանխակալ, գիտականորեն ու քննադատաբար վերլուծելու համար անհրաժեշտ է այլ մշակույթ, որը հիմնվում է ազգային պետականության առկայության, սեփական ճշմարտացիության մեջ հանդավաճության, ինչպես նաև այդ հանգամանքը միջազգային հանրությանը հասանելի դարձնելու համար անհրաժեշտ ինստիտուտների և լծակների առկայության վրա: Անհրաժեշտ է քաջություն, ոգու հզորություն և ինքնաբավություն ունենալ՝ ճանաչելու պարտությունների և կորուստների համար սեփական մեղքի մասը:

Հատորներ են գրվել թշնամիների նենգության և դաժանության, դավաճանության, դրսից օգնության բացակայության մասին և այլն: Սակայն ո՞ր է պարտությունների և կորուստների պատճառների անաչառ ու գիտական վերլուծությունը, հատկապես ազգային առաջնորդների մտածողության ու վարքի, ազգային և քաղաքական գիտակցության մակարդակի, ազգային-ազատագրական շարժման ընտրության ռազմավարության և գործելակերպի վերիմաստավորման վերաբերյալ, այսինքն՝ այն ամենի, ինչը հանգեցրեց բավական տխուր հետևանքների: Իսկ ազգի պատմության բարենպաստ, լուսավոր էջերը գրեթե հայտնի չեն, պատկերավոր չեն ներկայացված: Էլ չենք խոսում հնագույն պատմության, ինչպես նաև հայկական վերջին թագավորության, Հայոց Կիլիկիայի ու կիսանկախ քաղաքական կազմավորումների մասին թե՛ Արևմտյան (Սասուն) և թե՛ Արևելյան (Խամսայի մելիքություններ, Արցախի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի սղմախներ և այլն) Հայաստանում:

Իհարկե, հերոսական դիմադրությունները, նույնիսկ եթե պարտությամբ են ավարտվել, վկայում են ազգի ոգու հզորության, նրա առաջնորդների անձնուրացության մասին: Սակայն պարտությունների ու կորուստների հերթագայությունը, դրանց պատճառների անաչառ գիտական վերլուծության (հատկապես, սեփական ա-

րարքները գնահատելու և պարտությունից դասեր քաղելու համար) բացակայությունը ժողովրդի մեջ ձևավորում են դատապարտվածության բարդույթ, նրան զրկում սեփական ուժերով իր շահերի պաշտպանության հնարավորության հանդեպ հավատից և պատմական իրադարձությունների նկատմամբ այլընտրանքային վերաբերմունք ցուցաբերելու ճկունությունից:

Անհրաժեշտ է հսկայական ծավալի հետազոտական աշխատանք կատարել՝ գտնելու և ընթերցողների դատին ներկայացնելու հանդիչ փաստարկներ, օրինակ, այն մասին, որ 1915-1923թթ. ցեղասպանությունը կանխորոշված ու անխուսափելի չէր զոհե այդպիսի աղետալի չափերով և հետևանքներով: Կամ էլ ապացուցել, որ չէր օգտագործվել ազգի ամբողջ ներուժը 1918-1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը պաշտպանելու համար և այլն: Այս ամենը պետք է անել հանդավաճ համար, որ անցյալում նույնպես եղել են պատմության ավելի բարենպաստ ելքի այլընտրանքներ: Այսօր էլ համաշխարհային հայությունն ունի թե՛ պայմաններ և թե՛ բավականաչափ ռեսուրս: Միայն անհրաժեշտ է դրանք դրսևորել, վերածել ուժի՝ ընդունակ ոչ միայն պաշտպանելու սեփական շահերը, հայությանը գերծ պահելու նորանոր պարտություններից ու կորուստներից, այլև պահպանելու ու զարգացնելու 1992-1994թթ. ձեռքբերումները:

Այդ ռեսուրսն աշխարհի բազմամիլիոն հայության (մեծամասամբ Սփյուռքում) լիարժեք ներդրումն է հայկական պետականության կայացման և զարգացման գործում: Վերջինս հայության (անկախ բնակության վայրից) պատասխանատվության զգացման գիտակցումն է սեփական հողի չզավթված հատվածների ճակատագրի նկատմամբ: Հայերին հրաշքով հաջողվեց պաշտպանել իրենց շահերը ադրբեջանցիների փոքր կայսրության կողմից 1991-1994թթ. սանձազերծված նվաճողական պատերազմում, երբ փլուզման եզրին կանգնած խորհրդային չարիքի կայսրությունն այլևս ի վիճակի չէր սատարելու նվաճողին՝ նրա ապարտեհի

քաղաքականություն վարելու գործում: Համազգային նպատակ պետք է դառնա ոչ միայն պարտությունների և կորուստների կրկնությունից ամեն գնով խուսափելը, այլև վերջին տարիների հաջողությունների պահպանումը և զարգացումը, հայ ժողովրդի ու պետականության վերածննդի, կայացման, ապահով և հեռանկարային զարգացման համար ամուր հիմքերի ստեղծումը:

Հայկական ազգային-պետական քաղաքական ժամանակակից մտածողության ձևավորումը հայկական քաղաքական դոկտրինի մշակման հիմք կհանդիսանա, ինչն իր հերթին միջազգային հարաբերություններում հզոր հայկական ինքնուրույն գործոնի ի հայտ գալու նախապայմաններ ու մեխանիզմներ կստեղծի: Դա իր ճակատագիրն ինքնուրույն կերտելու հնարավորություն կընձեռի ազգին:

Սակայն հայերի այսօրվա քաղաքական մտածողությունն արտացոլում է քաղաքական հայագիտության այն վիճակը, որն ստեղծվել է ազգային պետականության երկարատև բացակայության պայմաններում: Պետականության շրջանակներում համապատասխան կրթական, գիտահետազոտական, պետական ու հասարակական կառույցների, կուսակցությունների, հրատարակությունների, զանգվածային լրատվամիջոցների և այլնի միջոցով բնականորեն կարող էր մշակվել ու իրականացվել ազգային-պետական ուսմունքը: Մինչև քաղաքական կուսակցությունների հայտնվելն այդ դերը կատարում էր հայոց եկեղեցին, որի ջանքերի շնորհիվ հայերը դարեր շարունակ գոյատևել են Օսմանյան ու Ռուսական կայսրություններում և գաղթօջախներում մինչև 1915-1923թթ. աղետը՝ պահպանելով բոլոր հնարավորությունները (տարածքային, նյութական և մարդկային ռեսուրսները) ավելի լավ ապագայի համար:

Համազգային աղետի իրական պատճառների բացահայտումն այսօր քաղաքական հայագիտության առաջնահերթ խնդիրն է, առանց որի անհնարին է ազգային-պետական արդյունավետ շինարարության համար համազգային համաձայնության և միասնության ձեռքբերումը: Ազգային, պետական, քաղաքական մտածողության

հասունացման ճանապարհը պատմության (հատկապես վերջին 150 տարիների) նկատմամբ հասարակական գիտակցության մեջ տիրող կուսակցական միաբևեռ, գաղափարականացված հայացքների հաղթահարումն է: Հայ պահպանողական պատասխանատու մտածողները պիտակավորվում էին որպես հետադիմական գործիչներ (Գաբրիել Այվազյանց, Մաղաքիա Օրմանյան և այլք), մինչդեռ Միքայել Նալբանդյանի և նրա հետևորդների պես անպատասխանատու ռոմանտիկները հայտարարվում էին ազգային հերոսներ:

Ցավոք, այդ հայացքների հաղթահարման լուրջ և հիմնավոր փորձերը հիմնականում սահմանափակվում են Նիկողայոս Ադոնցի նվազ հայտնի հոդվածներով և Լեոյի (Առաքել Բաբախանյան) մատենագիտական հազվագյուտություն դարձած հետազոտություններով («Անցյալից» և «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը»), որոնք, սակայն, ունեն միտումնավոր խորհրդայնամետ կողմնորոշում, ինչն արտացոլում է 1915-1923թթ. աղետի արդյունքում առաջացած հավատի ու հույսերի խորտակումը: Հուսախաբության և անելանելիության կնիք է կրում Հովհ. Քաջազնունու հոգու վերջին ճիչը: Նա միամտորեն հույս էր տածում, որ խորհրդային վարչակարգը կարող է թույլ տալ հայ կոմունիստ-հայրենասերների ի հայտ գալը, որոնք կպաշտպանեին վարչակարգի նպատակներից տարբերվող ազգային շահերը: Ինչպե՞ս կարող էր ազգի և Դաշնակցության ազնվագարն ներկայացուցիչներից մեկն «անգործունեության» կոչ անել այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր տարագրության մեջ պահպանել կառավարությունը, նախապատրաստվել մեղքերը քավելու պարտությունների ու կորուստների համար՝ վերինաստավորելով անցած ողբերգական ուղին, ընդունելով ազգային-ազատագրական շարժման ռազմավարության և գործելակերպի ընտրության գործում թույլ տրված ճակատագրական սխալները: Ազգի համընդհանուր անպատրաստությունն ակնառու դարձավ պատմության ճակատագրական ժամանակահատվածում, երբ փլուզվեցին կոմունիզմի գաղափարախոսությունը և ԽՍՀՄ-ը:

Խորհրդային դարաշրջանի վերջում հայ առանձին պատմաբաններ անցյալի վերինաստավորման փորձեր արեցին, սակայն չհասցրեցին ավարտել գործի իրենց մասը, առավել ևս՝ աշխատել երիտասարդ համախոհների ապագա կոլեկտիվում:

Խնդիրն ամբողջությամբ ծանրանում է հայ երիտասարդ մտավորականության, պատմաբանների, իրավագետների և քաղաքագետների ուսերին:

Հույս ունենք, որ այդ ուղղությամբ կարևոր ներդրում կհանդիսանա «Հայոց պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» աշխատությունը, որը տպագրության է պատրաստվում համահեղինակների խմբի կողմից՝ Էդվարդ Դանիելյանի ընդհանուր խմբագրությամբ:

Սփյուռքում կան բազմաթիվ հրատարակություններ, մասնավորապես ճակատագրական ժամանակներում գործող անծանց հիշողություններ, բազմաթիվ չօգտագործված արխիվային նյութեր, որոնց վերլուծական ուսումնասիրությունը տեղեկատվական և ճանաչողական առումով արժեքավոր աղբյուր կհանդիսանա: Ազատությունը (նաև մտքի), որն աստիճանաբար մուտք է գործում ՀՀ ժողովրդավարական հասարակության ձևավորման պայմաններում, ինչպես նաև Սփյուռքի համայնքային կյանքի վերակազմակերպումը, որը կսկսվի Արևմտյան Հայաստանում ջարդերից և տեղահանություններից փրկված հայերի սերունդների լիազոր ներկայացուցչական մարմինների ստեղծումով, երաշխիք կհանդիսանան, որ անաչառ գիտական քաղաքական հայագիտությունը նպաստի հայկական քաղաքական ժամանակակից մտածողության ձևավորմանը:

1. Հայոց հազարամյակների պատմության ընթացքում ազգը միշտ չէ, որ զարգանում էր սեփական պետականության սահմաններում և պայմաններում: Երբեմնի փթթող հայկական մշակութային, քաղաքական կենտրոնները՝ Վանը, Տիգրանակերտը, Արտաշատը, Դվինը, Անին, Սիսը, վերածվել են ավերակների: Պատմության ընթացքում հայկական քաղաքակրթությունը, հայերի հոգևոր, ազգային, մշակութային կյանքը հիմնականում զարգանում և ըն-

թանում էր այս կամ այն կայսրության (հռոմեական, բյուզանդական, պարսկական, օսմանյան, ռուսական) սահմաններում ու պայմաններում, կամ էլ՝ հայկական գաղութներում: Անհրաժեշտ է ընդունել այս ճշմարտությունը՝ խուսափելու համար այն վտանգավոր մտայնությունից, թե Սփյուռքն իբր դատապարտված է ուժացման, թե իբր իսկական հայերը նրանք են, ովքեր ապրել են Խորհրդային Հայաստանում (այժմ՝ ՀՀ-ում), ինչպես նաև չդառնալու արատավոր, այսպես կոչված, երևանակենտրոն մտածողության զոհը, ինչը վտանգավոր կերպով նվազեցնում է ազգի հնարավորությունները:

2. Հայկական պետականության աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական առումով բարդ տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում հակամարտող ուժերի ընդհարման խաչմերուկում, բարբարոսների և զավթիչների արշավանքների, ազդեցության ոլորտների համար մղվող պայքարի թատերաբեմում, դարձավ դարերով պետականության կորստի և ամբողջ աշխարհում հայության սփռվելու հիմնական պատճառներից մեկը: Եվ, այնուամենայնիվ, չնայած այս անբարենպաստ պայմաններին, բոլոր ժամանակներում ժողովրդի մեջ անջեջ էր սեփական պետականությունը, անկախությունը և ազատությունը վերականգնելու հավատը: Անկախ ամենից, այս հավատն ամրապնդվում էր այն փաստով, որ չնայած հալածանքներին, մինչև 1915-1923թթ. աղետը Մեծ եղեռնը (Հայոց ցեղասպանությունը), հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն էին և չորս հազարամյակ համախմբված բնակվում էին իրենց պատմական բնօրրանում:

3. Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը հայերին չհաջողվեց մշակել ազգային գոյատևման ու զարգացման ռազմավարություն և գործելակերպ («թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանության» փոխարեն), հավատարիմ մնալ այն ծրագրին, որի գերխնդիրը պետք է լիներ պատերազմի ընթացքում ունենալ հնարավորինս նվազագույն կորուստներ, ինչը թույլ կտար խոչընդոտել ջարդարարների ծրագրերի իրականացմանն ու խուսափել նման աղետալի կորուստներից: Չի կարելի ընդունել այն տարած-

ված տեսակետը, թե իբր աղետն ի սկզբանե անխուսափելի էր, և հայերի կամքից ու վարքից գրեթե ոչինչ կախված չէր: Կար այլընտրանք, և ժամանակն է, որ պատմաբանները պատմությունից դասեր քաղելու նպատակով հիմնովին զբաղվեն դրա բացահայտմամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմում նվազագույն կորուստներ կրելու պարագայում XX դարը կարող էր դառնալ հայերի ազգային կյանքի բուռն ծաղկման ժամանակաշրջան. այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու իրական հեռանկարով, ինքնավարության ձեռքբերումով, իսկ հետագայում՝ գաղութային կայսրությունների փլուզման և աշխարհում նոր կարգերի ձևավորման ժամանակաշրջանում, նաև ազգային պետականության վերականգնման հնարավորությունով: Նման հեռանկարների նախադրյալ կարող էին հանդիսանալ այն ձեռքբերումներն ու ներուժը, որոնք հայերի կողմից մինչ այդ կուտակվել էին Օսմանյան և Ռուսական կայսրություններում, ինչպես նաև հայկական գաղութներում:

4. Սակայն 1915-1923թթ. աղետն ամբողջացավ, երբ Հայաստանի Հանրապետության դեմ ուղղված բոլշևիկյան-քեմալական նվաճողական քաղաքականությունը կործանարար հարված հասցրեց հայերին: Հանրապետությունը մասնատվեց և բռնի խորհրդայնացվեց: Նույնիսկ Եղեռնից, Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումից, ռուսական բանակի հեռանալուց և ռազմաճակատն անպաշտպան թողնելուց հետո, 1920թ. վերջին հայերը վերահսկում էին Կարսի, Երևանի, Նախիջևանի, Չանգեզուրի, Արցախի, Ջավախքի շրջանները: Պատերազմից հետո Փարիզյան խաղաղության վեհաժողովի ժամանակ հայկական պետականության վերականգնման ուղիներ էին որոնվում՝ բացի Արևելյան Հայաստանի շրջաններից նրա կազմում ներառելով Արևմտյան Հայաստանի չորս նահանգներ: Այդ ժամանակ դեռևս հնարավորություն կար այս կամ այն կարգավիճակով պահպանելու Հայկական Կիլիկիան:

5. Հայերի պարտությունների ու կորուստների օբյեկտիվ պատճառներից բացի (բոլշևիկյան-քեմալական հարձակողականություն-

նը, Հայկական հարցին դրական լուծում տալու հարցում Անգլիայի և Ֆրանսիայի անտարբերությունը, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի կողմից Հայաստանի մանդատի ստանձնման մերժումը), ջարդեր ու տեղահանություն վերապրած աշխարհասփյուռ հայերը չկարողացան բավական ուժեր կենտրոնացնել՝ հակահարված տալու հարձակումներին, պաշտպանելու իրենց ազատությունը, ինչպես դա արեցին, օրինակ, լեհերն ու ֆինները՝ կասեցնելով Կարմիր բանակի հարձակումը: Բոլշևիկյան-քեմալական նվաճողականության դեմ պայքարում պարտությունը հայերին ոչ միայն զրկեց Սևրի պայմանագիրը կյանքի կոչելու գործում ուժային աջակցությունից, այլև դարձավ Արևելյան Հայաստանում տարածքային հետագա կորուստների հիմնական պատճառը (թույլ դիվանագիտության հետ մեկտեղ): 1921թ. փետրվարյան ժողովրդական տարերային ապստամբությունը ուղղված բոլշևիկյան բռնապետության ու տեռորի դեմ, զրկված լինելով արտաքին աջակցությունից, խեղդվեց արյան ծովում, փշրելով ազգային և պետական մոտալուտ վերածննդի հույսերը:

6. Ազգային պետականության դարավոր բացակայության պայմաններում ազգի պաշտպանական գործառույթներն իրականացնում էր Հայոց եկեղեցին: Հայկական քաղաքակրթության պահպանումն ու շարունակականությունը, հայրենի հողում ապրելու հնարավորությունը, այդ հողը մշակելու, դրա վրա սեփականություն ունենալու, իրավունքները պահպանելու և ընդլայնելու հնարավորությունը (որքանով դա թույլ էին տալիս պայմաններն ամենաանբարենպաստ ժամանակներում), իսկ պատմական հուշարձանների ու մշակութային կենտրոնների պահպանումը, մինչև վերջերս նոր տաճարների ու կենտրոնների ստեղծումը Կիլիկիայից մինչև Կուր գետն ընկած տարածքներում և այլուր, հայ հոգևոր այրերի իմաստուն և հաջողակ գործունեության ապացույցն են:

7. Չնայած դարերի ընթացքում կրած կորուստներին ազգի գոյատևումն ու զարգացումը (հոգևոր, մշակութային, հասարակական-սոցիալական) հայոց պատմության ամենաանբարենպաստ

ժամանակներում (ընդհուպ մինչև XIXդ. 60-ական թվականները) մեծ մասամբ պայմանավորվում էին հայ քրիստոնյայի հոգևոր ու բարոյական արժեքների, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական մտածելակերպի ու գործելակերպի միասնությամբ:

8. XIXդ. երկրորդ կեսին ի հայտ եկած հասարակական կազմակերպություններն ու կուսակցությունները չկարողացան ստեղծել ազգային համակարգող մի կառույց, որն իր գործունեությունը համաձայնեցնելով եկեղեցու հետ, ընդունակ կլիներ արտահայտելու ազգի հավաքական միտքն ու կամքը, դառնալու նրա հուսալի պաշտպանը: Տեղի ունեցավ հակառակը. մրցակցող և մեկմեկու թշնամի այդ կազմակերպությունները հակադրվեցին ըստ իրենց հետադիմական-պահպանողական եկեղեցուն, որը համաձայն չէր վերջիններիս անպատասխանատու, անհեռատես, անհամբեր և վտանգավոր գործելակերպին: Արդյունքում՝ ազգը հայտնվեց այնպիսի վիճակում, որ պատրաստ չեղավ դիմակայելու դժվար փորձություններին ու ժամանակի մարտահրավերներին: Օրհասական պահին եկեղեցին նույնպես թուլություն ցուցաբերեց՝ ենթարկվելով այն ուժերի ազդեցությանը, որոնք հույսը կապում էին ոչ թե պաշտպանական և քաղաքական խուսավարման սեփական ռեսուրսների, այլ ինքնակա, մինչև վերջ չմտածված ուժային գործողությունների, արտաքին օգնության և ինքնապաշտպանության հուսալի համակարգի բացակայության պայմաններում փրկության գաղափարի հետ:

9. Հայոց նորագույն պատմության մեջ առաջին մարտահրավերը եղավ արևմտահայության, Արևմտյան Հայաստանի՝ Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասի նկատմամբ ռազմավարության ու գործելակերպի ընտրության հարցը: XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին Պարսկաստանում և Ռուսական կայսրությունում հայերն ապրում էին համեմատաբար ազատ պայմաններում, և նրանց գոյությունը վտանգված չէր: Ավելին, արևելահայության (ռուսահայության) մշակույթի, լեզվի, գրականության, արվեստի աննախադեպ ծաղկումը տեղի ունեցավ հենց այդ ժամանակաշրջանում: 1375թ. Կիլիկիայի հայկական

թագավորության անկումից, 1555թ. Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո մինչև 1915-1923թթ. աղետը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում հայերն ամենատարբեր ձևերով ստեղծում և պահպանում էին ազգի գոյատևման ու զարգացման անհրաժեշտ պայմաններ: Օրինակ՝ Ձեյթունի հայերը, սկսած 1626թ., Մուրադ III-ի ֆիրմանով, ազատվել էին խարաջ վճարելուց՝ փոխարենը պարտավորվելով վճարել տարեկան 15000 դուրուշ՝ Այա-Սոֆիա մզկիթի օգտին: Սկսած այդ ժամանակից մինչև 1862թ. գեթունցիներն օգտվում էին կիսահնքնավարությունից և նույնիսկ ինքնավարությունից, ինչպես նաև զարգացման որոշակի պայմաններից: Պարսկաստանում և Ռուսաստանում ևս հայերն օգտվում էին նման պայմաններից:

10. Օսմանյան կայսրության անխուսափելի փլուզմանը զուգընթաց, արևմտահայերի վիճակը դառնում էր սպառնալիքներով լեցուն և օրհասական: Հույների, սլավոնների ու արաբների ազգային-ազատագրական շարժման արդյունքում կայսրությունը կարող էր զրկվել իր նվաճած ծայրամասային տարածքներից: Իսկ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումը, վերջինիս ձևավորման ընթացքը Բեռլինի Կոնգրեսից հետո, այսինքն՝ Հայկական հարցի լուծումը արտաքին գործոնի օգնությամբ, Ռուսաստանի և այլ հզոր տերությունների միջամտությամբ, Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների նախատեսմամբ, ինքնավարության ձեռքբերմամբ, ինչը ապագայում պետք է հանգեցներ նրա անկախությանը, թուրքերի համար նշանակում էր իրենց մետրոպոլիայի Անատոլիայի (ինչպես նրանք էին անվանում Հայկական լեռնաշխարհը) տրոհում Կիլիկիայից մինչև Տրապիզոն, Երզնկայից մինչև Վան:

11. Այս իրավիճակում հեռատես և իրատես հայերն առաջարկում էին ընտրել ազգային զարգացման ռազմավարության այն ուղին, որը երկար ու դժվար էր, սակայն անվտանգ: Այդ ռազմավարությունը ենթադրում էր ամբողջ Օսմանյան կայսրության բարեփոխումը և վերակառուցումը: Դրա առաջին քայլը եղավ երիտթուրքերի (նույ-

միակ իրենց բոլոր արատներով) հեղափոխությունը, որին ակտիվ մասնակցեցին հայերը: Ջարգացման այս ճանապարհին առաջարկում էին հայ ազգային վերնախավի պահպանողական ներկայացուցիչները՝ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը և այլք: Նույն կոչով հայերին էր դիմում Մ. Լորիս-Մելիքովը, որը Կոստանդնուպոլիս էր այցելել 1859 և 1860 թվականներին: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, արևմտահայության հեղափոխական և արագ ազատագրման նախադրյալներ չկային: Հայդուկային դիմադրությունն ի զորու չէղավ կասեցնելու զանգվածային ջարդերը հայ հեղափոխականների կողմից՝ կազմակերպված Սասունի, Վանի, Ջեյթունի ընթոսությունների ժամանակ: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին կազմավորված հայկական փոքրաթիվ կամավորական ջոկատները ոչ միայն չկարողացան ինքնուրույն լուրջ պաշտպանություն կազմակերպել, այլև եական ազդեցություն չունեցան առաջին վեց ամիսների ընթացքում ռուսական զորքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի «կայծակնային ազատագրումն» ապահովելու գործում, և ինչպես միամտաբար կարծում էին շատերը, դրանով իսկ կանխել 1915-1923թթ. ցեղասպանությունը: Վանում, Մուսալեռում և այլուր հերոսական դիմադրությունները չկարողացան փրկել իրավիճակը: Ինքնաբուխ, մինչև վերջ չհաշվարկված զինված պայքարի պատմությունը, սկսած Ս. Կուկունյանի արշավանքից մինչև Կիլիկիայում հայկական լեգեոնի պարտությունը, Ջեյթունի ապստամբության պարտությունից մինչև Կարսի հանձնումը, 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերից մինչև 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունը, ցույց է տալիս, թե ինչքան վտանգավոր են այն գործողությունները, որոնք իրականացվում են սեփական ճակատագիրն ինքնուրույն տնօրինելու ընդունակ ազգի միահանուռ ուժի բացակայության պայմաններում:

12. Մինչ օրս հայոց քաղաքական պատմության (մասնավորապես վերջին հարյուր տարիների) մեջ քննադատաբար վերլուծված չեն մեր սեփական ծրագրերի ու գործողությունների փնտրտուքի փորձերը, ո-

րոնք կկարողանային երաշխավորել ազգի ապահով և հեռանկարային զարգացումը: Հայ պատմագիտական գրականության մեջ, ինչպես նաև ճակատագրական իրադարձությունների մասնակիցների մասին հուշագրություններում գերիշխում է առասպելաստեղծությունը կամ էլ Օսմանյան կայսրությունում հանուն ազատության և արդարության առանձին զինված ելույթների դեմ իշխանությունների դաժան գործողությունների բացահայտումը: Ներկայացվում է, թե ինչպիսի բարբարոսությամբ են թուրքերը վարվել մեզ հետ, թե ինչպես ոմանք դավաճանել են, իսկ մյուսներն օգնության չեն հասել և այլն: Մի խոսքով, ամեն ինչում մեղավորը մեր «սև բախտն» է կամ էլ «մենք խաբված էինք ազգովի»: Սակայն իրադարձություններն անաչառ և գիտականորեն շարադրելու համար բազմաթիվ փաստեր ու նյութեր կան, որոնցից ակնառու կդառնա, որ Մեծ եղեռնն անխուսափելի և կանխորոշված չէր, չնայած թուրքական իշխանությունների մտադրություններին, որոնց գործողություններն արդարացման ենթակա չեն: Համեմայնդեպս, կարելի էր խուսափել նման մասշտաբի կորուստներից, եթե ընտրվեր ազգային-ազատագրական շարժման այլ ռազմավարություն և գործելակերպ, որոնց իրականացման համար, կախված ժամանակից ու հանգամանքներից, պետք է հաշվի առնվեին ազգային անվտանգության ապահովումը և ազգային գոյատևման ու զարգացման հնարավոր բարենպաստ պայմանների որոնումը:

13. Դեռևս 1912թ., եթե ոչ ավելի վաղ, մինչև արտաքին օգնության և միջամտության վերաբերյալ առաջին հայցումները, հնարավորություն կար խորհելու և մտահոգվելու հիմնականում անվտանգության, ինքնապաշտպանության (լայն իմաստով) մասին, հատկապես սեփական քաղաքական մեթոդներով: 1912թ. հայկական տարբեր քաղաքական ու զաղափարական ուղղությունների առաջնորդները Թիֆլիսում փորձեցին ստեղծել ազգային մի մարմին, որն ընդունակ կլիներ հաշվի առնելու ու գնահատելու հայության վիճակի տարբեր կողմերն ու կշռադատված որոշումներ կայացնելու գործողությունների իրականացման վերաբերյալ. ստեղծվեց Հայոց ազգային բյուրոն:

Առաջին իսկ ժողովի ժամանակ, 1912թ. նոյեմբերին, չհաջողվեց նույնիսկ օրակարգի մեջ ընդգրկել «թուրքահայության ինքնապաշտպանության» կազմակերպման հարցը: Բյուրոն իր գործունեությունը սահմանափակեց բացառապես «դիվանագիտական գործողություններով»՝ դիմումներ հղելով հզոր տերություններին, առաջին հերթին ռուսաց թագավորին՝ արևմտահայությանը պաշտպանելու համար օգնություն հայցելով: Չայների մեծամասնությամբ հաղթեցին նրանք, ովքեր հետագայում, պարտություններից ու կորուստներից հետո, իրենց հուշերում գրեցին, որ «ազգովի սխալվեցինք, խաբվեցինք»: Փոքրամասնության մեջ էին պահպանողականներ Լեոն և Յովհաննես Թումանյանը, որոնք հետագայում լքեցին Բյուրոն՝ այդպիսով իրենց ազատելով ճակատագրական որոշումներ կայացնելու պատասխանատվությունից: Պարզվեց, որ իրավացի էին նրանք, ովքեր առաջնահերթ էին համարում անվտանգության և պատասխանատու գործողությունների սեփական համակարգի ստեղծումը: Պետքական պահին ոչ միայն բավարար ուժեր չգտնվեցին արևմտահայության ինքնապաշտպանության համար, այլև ավելի ուշ չստեղծվեց բանակ, որը կկարողանար վերահսկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքները 1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման և ռազմաճակատի կազմալուծման արդյունքում ռուսական բանակի հեռանալուց հետո: 1920թ. աշնանը չկային բավարար ուժեր, չէին ընդունվում պատասխանատու որոշումներ և չէին իրականացվում համաձայնեցված գործողություններ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը բոլշևիկյան-քեմալական համատեղ նվաճողականությունից փրկելու համար:

14. Ցեղասպանությունից, Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումից, Արևելյան Հայաստանի մի մասը կորցնելուց հետո հայերի երկու երրորդը հայտնվեց իր պատմական հայրենիքից դուրս, ինչի արդյունքում և ձևավորվեց Սփյուռքը:

Ցեղասպանությունից և տեղահանությունից հետո կենդանի մնացած հայերը ժամանակի ընթացքում արտաքին սփյուռքում ամոքեցին իրենց վերքերը, և չնայած ուժացման «սպիտակ ցեղասպանու-

յան» արդյունքում անխուսափելի կորուստներին, կառուցեցին եկեղեցիներ, դպրոցներ, ակումբներ, թատրոններ, մարզադաշտեր, հիմնեցին հասարակական կազմակերպություններ, հրատարակչություններ, մամուլ, աշխուժացրին քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, ստեղծեցին հոգևոր հայրենիքի ինստիտուտը, պահպանեցին ու զարգացրեցին ազգային ինքնագիտակցության զգացումը, կորցրածը վերականգնելու և հայրենիք վերադառնալու կամքը: Չնայած այն հանգամանքին, որ 1946-1948թթ. հայրենադարձությունը կազմակերպվեց հանցավոր կերպով, շուրջ 90 հազար հայեր վերադարձան իրենց նախնիների հողը:

15. Իսկ ներքին սփյուռքում խորհրդային ժամանակներում կորսվեցին հայկական կյանքի այնպիսի հզոր կենտրոններ, ինչպիսիք էին Թիֆլիսը, Շուշին, Բաքուն, Նախիջևանը, Նոր Նախիջևանը և այլն: Փակվեցին եկեղեցիներ, դպրոցներ, մամուլը, Երեսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում, Լազարյան ինստիտուտը Մոսկվայում և այլն: Այս ամենը կործանարար հետևանքներ ունեցավ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից և տրոհումից հետո, հայտնվելով նրա մի հատվածում Խորհրդային Հայաստանում, տասնամյակներ շարունակ զրկված լինելով Սփյուռքի հետ ազգային, հոգևոր և քաղաքական կապերից, խորհրդային հայերը պատրաստ չեղան ժամանակի նոր մարտահրավերներին ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը (1991թ. ԱԴՊԿ - ԴԿԿԻ հեղաշրջումից հետո): Չունենալով քաղաքականապես և ֆինանսապես պատշաճ կազմակերպված սփյուռք, ինչպես նաև ազգային-քաղաքական վարդապետությանը համապատասխան մշակված գործողությունների ծրագիր՝ հայերը չկարողացան օգտագործել բարենպաստ հեռանկարները և հաշվի չառան ԽՍՀՄ անխուսափելի փլուզման հնարավոր վտանգները: Ակնհայտ է, որ այդ պայմաններում ոչ լավագույնս օգտագործվեցին նաև հետխորհրդային շրջանի հնարավորությունները: Ինքնուրույն գործելու անկարող խորհրդային տնտեսության շուտափույթ վերակառուցման, արագընթաց զար-

գացման, Սփյուռքի օգնությամբ հայրենադարձության կազմակերպման, համաշխարհային հայության ջանքերի միավորման, երկրի վերականգնման փոխարեն ունեցանք քայքայված տնտեսություն, ազգային ոգու անկում, բնակչության արտահոսք:

16. Երկրում և Սփյուռքում տրամադրությունների վերլուծությունը ի ցույց է հանում այն մտահոգությունը, տագնապը և մտքերի խառնաշփոթը, որոնք տիրում են հայերի խնդիրների ու նպատակների շուրջ: Այդ մտահոգության պատճառը հայկական քաղաքական բառապաշարում հայտնի «Դեպի Երկիր» նշանաբանի հռչակումն է որպես Սփյուռքի կողմից իրականացվելիք գործողությունների ծրագիր Արևելյան Հայաստանի այն հատվածի նկատմամբ, որն այսօր հետխորհրդային Հայաստանի Հանրապետության տարածքն է: Մինչդեռ «Երկիր» հասկացությունը միշտ վերաբերել է Արևմտյան Հայաստանին, այսինքն՝ պատմական Հայաստանի մեծ հատվածին: Իսկ ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով նախկին Խորհրդային Հայաստանի տարածքում անկախության հռչակումը, ինչպես նաև Արցախի և դրան հարակից որոշ տարածքների ազատագրումը Հայկական հարցի մասնակի լուծման սկիզբն են (հիմնականում անկախ հայության կամքից, որը կազմակերպված և պատրաստ չէր այդ հարցն ինքնուրույն լուծելու): 1918թ. Արևելյան Հայաստանի մի հատվածը, տասներկու հազար ք. կմ մակերեսով, Հայաստանի Հանրապետություն կոչելը հապշտապ և չմտածված քայլ էր. ինչը հայերի առջև ծառայած նպատակների և խնդիրների շուրջ խառնաշփոթ առաջացրեց: Երբ 1919թ. պառլամենտի անկախության առաջին տարեդարձին նվիրված նիստում, Հայաստանը հռչակվեց Ազատ, Անկախ և Միացյալ, հայերը վերահսկում էին Արևելյան Հայաստանի շրջանների մեծ մասը, և շատերը դեռ հավատում էին Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանների մոտալուտ միավորմանը (գոնե Արևմտահայաստանի չորս նահանգների սահմաններում, իսկ Հայկական Կիլիկիայի հարցն ընդհանրապես հանված չէր օրակարգից մինչև տեղացի հայերի պարտությունը և

Ֆրանսիացիների հեռանալը): Եվ նախքան Սևրի պայմանագրի որոշումները կյանքի կոչելն այդ հռչակումը եղավ չմտածված ու անժամանակ: Արևմտահայության (Հայկական ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ) և արևելահայության (Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ) ներկայացուցիչների միջև առավել խորացան տարածայնություններն ու անհամերաշխությունը՝ գործողությունների կազմակերպման գործում:

17. Մեծ եղեռնը վերապրողների սերունդների լիազոր ներկայացուցչական համապատասխան մարմինների առայժմ բացակայության պայմաններում, ինչպես նաև ՀՀ իշխանությունների, Հայկական ազգային կոմիտեի և Ամերիկայի հայկական համագումարի կողմից գործողությունների պատշաճ ծրագրման ու համակարգման բացակայության պարագայում Հայկական հարցի լուծման նման միակողմանի, երևանակենտրոն քաղաքական դիրքորոշումն անտեսում էր և այսօր էլ անտեսում է ամբողջական Հայ դատի (Հայկական հարցի, որի նպատակն է համաշխարհային հանրության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչումը, արևմտահայության տարածքային, նյութական ու բարոյական փոխհատուցումը) խնդրի առաջնահերթության անհրաժեշտությունը:

18. Լիարժեք ազգային ոգու տասնամյակներ տևած ոչնչացումը ազգային պետական-քաղաքական մշակված վարդապետության (դոկտրինի) բացակայության պայմաններում, ԽՍՀՄ գոյության ավարտին խորհրդային հայերիս ազգային շահերի պաշտպանության միջոցների ընտրության հարցում աջակցություն ցուցաբերելու Սփյուռքի անպատրաստականությունը, իսկ տարածաշրջանից խորհրդային բանակի հեռանալուց հետո պատերազմ սանձազերծած ադրբեջանցիների դեմ լիարժեք հաղթանակ տանելու գործում ռազմական գործողությունների ճակատագրական պահին մասնակցություն ցուցաբերելու Սփյուռքի անպատրաստականությունը, այս բոլորը հայերին թույլ չտվեցին հասցնել ռազմաքաղաքական հաջո-

ղությունը այնպիսի մակարդակի (այն է՝ ագրեսորի հետապնդումը, ոչ միայն բուն հայկական տարածքների՝ մինչև Կուր ազատագրումը, այլև անվտանգություն ապահովելու համար ագրեսորին (կովկասյան թաթարներին) պատկանող հողերի գրավումը, որը իրավացի և հնարավոր կդարձներ քաղաքական առևտուրը «հող խաղաղության փոխարեն» և որը կապահովեր հայերի ոտնահարված իրավունքների անվերապահ ճանաչումն Արևելյան Հայաստանում:

Ազգային պետական-քաղաքական մշակված հիմնորոշիչների բացակայության պայմաններում ազգային ոգու տասնամյակներ տևած ոչնչացումը, ազգային ինքնագիտակցության թուլացումը և խորհրդայնացումը՝ ԽՍՀՄ գոյության ավարտին ազգային շահերի պաշտպանության եղանակների ընտրության հարցում քաղաքական և այլ օժանդակություն ցույց տալու, իսկ տարածաշրջանից խորհրդային բանակի հեռանալուց հետո ռազմական գործողությունների ճակատագրական պահին պատերազմ սանձազերծած ադրբեջանցիների դեմ հաղթանակ տանելու հայոց սփյուռքի անպատրաստությունը, հայերին թույլ չտվեցին ռազմաքաղաքական հաջողությունն այնպիսի մակարդակի հասցնել, որը հնարավոր կդարձներ քաղաքական առևտուրը «հող խաղաղության փոխարեն» և կապահովեր համաշխարհային հանրության կողմից հայերի ոտնահարված իրավունքների ճանաչումն Արևելյան Հայաստանում:

Խորհրդային բռնապետական իշխանության տարածքային և այլ անօրինությունների թեկուզ մասնակի շտկման նպատակով Նախիջևանն ապօրինաբար Ադրբեջանին հանձնելու հարցի բարձրացումը, Ադրբեջանում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու պահանջը Ադրբեջանի ծայրահեղական ղեկավարներին կստիպեր հրաժարվել հայերի ազատագրած հողերը վերադարձնելու մտքից, Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ տարածքային ագրեսիվ այլ հավակնություններից և նրանց կզրկեր արտաքին օժանդակությունից:

19. Առկա իրադրությունում ակնհայտ է, որ Ադրբեջանի հետ բա-

նակցություններ կարող են վարվել ռազմական գործողությունները դադարեցնելու Բիշքեկյան համաձայնագրերը ստորագրելուց, պատերազմում նրանց պարտվելուց հետո միայն հաշտության պայմանագիր կնքելու և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին: Հայաստանի տարածքային անբողջականությունը վերականգնելու մասին բանակցությունները համապատասխանաբար կարող են վարվել Ռուսաստանի Դաշնության Խորհրդային Ռուսաստանի, ԽՍՀՄ իրավահաջորդի հետ (տես «ՀՀ-ի և ՌՍՖՍՌ-ի միջև խաղաղության մասին համաձայնագիր», 10 օգոստոսի 1920թ., և 1920թ. հոկտեմբերի 28-ի «ՌՍՖՍՌ-ի և ՀՀ-ի միջև խաղաղության պայմանագրի» նախագիծը, որը չստորագրվեց Հայաստանի բռնի խորհրդայնացման պատճառով, “Армянский вестник”, 2002, թիվ 1 և 2): Բանակցությունները կարող են վարվել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու ճանաչման, 1920թ. սեպտեմբերին Կարմիր բանակի կողմից ժամանակավորապես օկուպացված Նախիջևանի ճակատագրի մասին, որի կարգավիճակը (վիճելի այլ տարածքների թվում) պետք է որոշվեր միայն Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև բանակցությունների միջոցով 1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի հիման վրա: Այդ համաձայնագիրն այսօր էլ միակ և վերջին միջազգային իրավական փաստաթուղթն է և անմիջականորեն հարաբերվում է Հայաստանի և նրա հավակնոտ հարևանի միջև տարածքային խնդիրներին, մասնավորապես Արցախին ու Նախիջևանին, որոնք ժողովրդի կամքին, միջազգային նորմերին հակառակ Հայաստանի Հանրապետության մնացորդների բռնի խորհրդայնացումից հետո հանցագործ խորհրդային վարչակարգի կողմից ապօրինի միացվեցին Ադրբեջանին:

20. Եվ միայն արցախահայերի հերոսական պաշտպանությունն արդեն մեր օրերում հայերին փրկեց նոր աղետներից ու կորուստներից, ճիշտ այնպես, ինչպես 1918թ. Սարդարապատի ճակատամարտը վերջ դրեց թուրքերի կողմից Արևելահայաստանի ասպատակությանը, իսկ Գարեգին Նժդեհի և նրա քաջարի զինվորների

սխրանքը Ջանգեզուրը փրկեց Արցախի, Նախիջևանի և Ջավախքի ճակատագրից: Այդ ժամանակ ահա, ցեղասպանության արդյունքում դաժան կորուստներից հետո ճակատագրական և աղետալի պահին հայության անպատրաստվածությունը և պատշաճ կազմակերպվածության բացակայությունը (հենց միայն Անդրամիկի հետ քաշվելը նեղացկոտության պատճառով և մեր շատ ու շատ հայրենակիցների անհոգությունն ու անմասն մնալը) արգելակեցին իրենց շահերի պաշտպանությունը և Սարդարապատից 2,5 տարի հետո 1920-1921թթ. հայերին թույլ չտվեցին արժանի հակահարված տալու թուրք-բոլշևիկյան համատեղ ներխուժմանն ու Արևելյան Հայաստանը փրկելու մասնատումից, բռնի խորհրդայնացումից և անկախության կորստից: Արևմտահայության ցեղասպանությունից հետո Հայկական հարցի լուծման դժվարին ճանապարհին սա երկրորդ աղետալի հարվածն էր համայն հայությանը:

21. Վաղուց ժամանակն է դադարեցնել կորուստների ու պարտությունների հիմնական պատճառների որոնումները մեզնից դուրս: Իսկ այն հարցին, թե ինչու 1914-1921թթ. աղետալի և 1985-1991թթ. ճակատագրական իրադարձություններին նախորդած տասնամյակների ընթացքում հայությունը դեպքերի նմանօրինակ ընթացքի չէր պատրաստվում, քաղաքական հայագիտությունը դեռևս պատասխան չի տվել: Պատասխաններն անհրաժեշտ են, որպեսզի սխալները չկրկնվեն, և այսօր-վաղը պատրաստ լինենք նոր փորձությունների: Եվ մեր օրերում էլ միայն հրաշքը փրկեց հայերին: ԱԴՊԿ-ի ծախողված խռովությունը նրանց փրկեց նոր կորուստներից ու պարտություններից, քանի որ «Կոլցո» գործողության հաջող ու վերջնական անցկացման արդյունքում (անձնագրային ռեժիմի ստուգումներ և հայաթափություն) Արցախից կմնար այն, ինչ մնաց Շուշիից և Հայաստանի Հանրապետությունից 1920թ. պարտությունից հետո:

22. Համաշխարհային հանրության մեջ հասարակական կարծիքի ձևավորման խնդիրները, տարբեր մակարդակների դաշնակիցներ ձեռք բերելը, լոբբիստական և լրատվական աշխատանքը ֆինանսա-

կան և մտավոր ահռելի ջանքեր են պահանջում: Այդ նպատակով Հայկական ազգային կոմիտեից և Ամերիկայի հայկական համագումարից բացի (դրանք էլ առանց պատշաճ համաձայնեցվածության և գործողությունների ծավալայնության) առայժմ սփյուռքում համասփյուռքային մակարդակի ոչ մի լուրջ բան կազմակերպված չէ:

23. Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանությունից և 1921թ. Արևելյան Հայաստանի տարածքի անդամահատումից տասնամյակներ անց, վերջին ժամանակներս սկսել են ավելի հաճախ խոսել համաշխարհային հայության, նրա կազմակերպվածության և հայկական պետականության ստեղծման ու զարգացման, Հայկական հարցի լուծման գործում հայության տարբեր մասերի մասնակցության և տեղի մասին: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել լայնորեն տարածված խառնաշփոթությանն ու խճճվածությանը, որ գոյություն ունի «համաշխարհային հայություն», «համաշխարհային հայության կազմակերպություն» հասկացությունների բնորոշման մեջ: Առ այսօր չկա համաշխարհային հայությանը կազմակերպելու եղանակների, նպատակների և խնդիրների համընդհանուր հավանության արժանացած տեսակետ, թե ինչպես պետք է բաժանվի աշխատանքը և կազմակերպվի համագործակցությունը նրա տարբեր մասերի միջև, ինչպես պետք է մշակվեն և իրականացվեն համահայկական ծրագրեր և նախագծեր:

24. Ազգային համաձայնության բացակայության հիմնական պատճառներից մեկը (որը Հայաստանի Հանրապետության և սփյուռքի քաղաքական վերնախավի շրջանակներում արտահայտվում է սուր, անհաշտ, երբեմն նույնիսկ թշնամական առձակատման բնույթ ստանալով), համազգային կամքի թուլության, ժամանակի, շրջապատի և ազգային խնդիրների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության և ազատագրված տարածքների սրընթաց ու դինամիկ զարգացման պահանջներին համապատասխանող ջանքերի բացահայտ անբավարարության, համազգային պետական մակարդակով գիտակցված և ընդունված քաղաքական

վարդապետության (դոկտորինի) բացակայությունն է: Այն պետք է ձևավորվի հատկապես վերջին 100 տարիների պարտությունների ու կորուստների անաչառ վերլուծության հիման վրա: Դա պետք է արվի ոչ թե բարեկամների ու թշնամիների ուխտադրությունը մերկացնելու, փոխադարձ մեղադրանքների, մեր մեջ խորապես արմատացած մեր «սև բախտը» լացելու, այլ այդ պարտություններում պատասխանատվության մեր բաժինը գտնելու և նոր, անուղղելի կորուստներից ու սխալներից խուսափելու համար:

25. Այսօրվա Հայաստանի Հանրապետությունը Խորհրդային Հայաստանի շարունակությունն է ոչ միայն իր անկլավային սահմանափակ տարածքով, արդյունաբերությամբ ու տնտեսական պոտենցիալով, որ նախատեսված է միայն խորհրդային տնտեսակարգի պայմաններում գործելու համար, այլև շատ բաներում դեռևս չհաղթահարված իր ազգային ինքնագիտակցության խեղվածությամբ, որ տասնամյակներով աճեցվել է խորհրդային կրթական, հասարակական և դաստիարակչական միջավայրում: Այդ պատճառով չէ՞, որ ոչ ոք երբեք քննարկման (առավել ևս համաժողովրդական) չի դրել և չի գնահատել Խորհրդային Հայաստանի կամ թե 1918-1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության իրավահաջորդը լինելու այլընտրանքային գաղափարի դրական ու բացասական կողմերը: Չի արել ոչ այն ժամանակ, երբ 1991թ. Անկախության հռչակագիրն էր ընդունվում, ոչ էլ հետո: Հայկական ոչ մի քաղաքական կազմակերպություն, ինչպես և 1918թ., ոչ տեսականորեն, ոչ գործնականում պատրաստ չէր աղետալի իրադրությունում ինքնուրույն, գիտակցված, պատասխանատու գործողությունների: Եվ փառք Աստծո, որ այսօր գոնե ունենք այն, ինչ ունենք: 1991թ. հետո ընկած ժամանակներն էլ բարենպաստ եղան, և հետխորհրդային երիտասարդ հայերին ու նրանց հետևորդներին դեռևս հաջողվում է վերահսկել իրադրությունը: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը, որ ազգի ապագայի համար կարող է և՛ դրամատիկ, և՛ ճակատագրական լինել, կախված կլինի ամբողջ հայության հոգևոր, բանական և նյու-

թական ուժի վրա հիմնված միջազգային կյանքում ինքնուրույն հայկական գործոնի ձևավորումից:

26. Հայկական ժամանակակից ազգային քաղաքական միտքը ոչ միայն հայոց մտքի կենտրոններ թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում, Էջմիածնում, Շուշիում, Նոր Նախիջևանում, Մոսկվայում, Փարիզում, Բեյրութում, Բոստոնում և այլուր գոյություն ունեցող հայկական աշխարհի ժառանգորդը և Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավահաջորդը չէ, այլև չի համապատասխանում ժամանակակից աշխարհի պահանջներին և ազգի առաջ ծառայած խնդիրներին՝ դրանցից բխող գործնական ու գաղափարական բնույթի հետևանքներով հանդերձ:

27. Հարկ է ելնել այն ակնհայտ փաստից, որ այսօր համաշխարհային հայության միայն մոտ 1/3-ն է բնակվում Պատմական Հայաստանից մնացած տարածքներում. դրանք Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի ու Ջավախքի հայերն են:

28. Նախքան 1914թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, դեռ պահպանվում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու հնարավորությունը: Մինչև 1921թ. նույնիսկ ցեղասպանությունից և ողջ մնացած հայերին Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթեցնելուց հետո էլ քննարկվում էր Հայաստանի վերականգնման հարցը Արևելյան Հայաստանը (Հայաստանի Հանրապետության տարածքը) միացնելով Արևմտյան Հայաստանի հետ (չորս վիլայեթների սահմաններում):

29. Խորհրդայնացման սկզբում հայերը կորցրին Կարսը, խորհրդային ժամանակ Նախիջևանը, Գանձակը, Գարդմանը, Լոռվա մի մասը, զրկվեցին Բաքվում զանգվածային ներկայացվածությունից, խիստ թուլացավ վրացահայությունը: Լիովին քայքայվեցին Ռուսաստանում հայկական կյանքի երբեմնի ծաղկուն կենտրոնները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նույնը տեղի ունեցավ Կարմիր բանակի զավթած Ռումինիայում, Բուլղարիայում և այլուր: Այսօր հերթի է և փորձության է սպասում

այն, ինչ խորհրդային ժամանակ մնացել է վիրահայերից: 1923թ. Լոզանի վեհաժողովից հետո, որի ընթացքում Թուրքիան կտրականապես մերժեց բռնազավթված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում «հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հարցի քննարկումն անգամ, Հայկական հարցը դադարեց արծարծվել միջազգային ասպարեզներում: Հայ գործիչներին չհաջողվեց պահպանել ու զարգացնել Ազգային համագումարի գործունեությունը Փարիզում և Հայկական ազգային պատվիրակության գործունեությունը՝ որպես արևմտահայերի ներկայացուցչական մարմին:

30. Անհրաժեշտ է հստակ գիտակցել, թե Կոստանդնուպոլսից, Թիֆլիսից և այլ տեղերից ինչ հաջողվեց «տեղափոխել» Երևան: Ի՞նչ ուժ ու ոգի հաջողվեց կուտակել անկախության երկուսուկես տարիների ընթացքում: Այդ ամենը բավարար էր բոլշևիկյան-քեմալական հարձակմանն ու խորհրդայնացմանն առճակատելու համար: Իսկ ի՞նչ ունենք այսօր՝ տասնամյակների խորհրդային քայքայումից, ազգային ոգու և բարոյականության ոչնչացման փորձերից հետո: Բավարար են դրանք, հատկապես քաղաքական ոլորտում, երբ հիմնված են արցախահայության «ինքնորոշման» հայեցակարգի վրա, որը մեզ պարտադրվեց ղարաբաղյան իրադարձությունների վաղ և տարերային փուլում, այսօրվա քաղաքական, դիվանագիտական առճակատման և արդի հայկական պետականության տարածքային ամբողջականության մասամբ վերականգնման, պահպանման և կայացման համար: Չի՞ պահանջվում արդյոք առողջ ազգային ինքնագիտակցությունից ելնող ավելի աշխատունակ հիմնադրույթ, որը թույլ կտա գիտակցելու սեփական իրական անվիճելի իրավունքները, ազգային շահերը, չլուծված Հայկական հարցի իրավահաջորդությունը, որը միջազգային ասպարեզից դուրս մղվեց (հույս ունենք՝ ժամանակավորապես) բռնի խորհրդայնացման, զավթման և Հայաստանի տարածքների անդամահատման հետևանքով:

31. Հայերի առջև այսօր հետևյալ հարցերն են կանգնած: Ինչպի-

սի՞ և որքա՞ն ազգային ակունքներ հաջողվեց պահպանել ու կուտակել արևելահայության խորհրդային դաժան տասնամյակների պատմության ընթացքում: Ի՞նչ կիրառություն ունի կուտակածն այսօր և ինչպե՞ս զարգացնել այն: Իրենից ի՞նչ է ներկայացնում և ինչի՞ է ընդունակ հայության ազգային ներուժի ավելի քան 2/3-ը ներկայացնող սփյուռքն այսօր: Ինչքանո՞վ հաջողվեց ուշքի գալ 1915-1923թթ. աղետից և 1920թ. Հայաստանի Հանրապետության պարտությունից ու տարածքների անդամահատումից, խորհրդային տարիների ազգային հիշողության կորստից ու հայության երկու մասերի արհեստականորեն պարտադրված առճակատումից հետո:

32. Ի՞նչն է այսօր իրավաբանորեն խանգարում Արցախի և Հայաստանի Հանրապետության միացմանը: Նպատակահարմար, օրինաչափ չի՞ լինի նոր ձևավորվող հայկական անկախ պետությունը վերանվանել Արևելյան Հայաստանի Հանրապետություն ամբողջական Հայաստանի հարցը թողնելով ապագա սերունդներին: Իրականությունն ու երևույթները կոչելով իրենց անուններով, նայելով ճշմարտության աչքերին, ազատվելով խորհրդային թերարժեքություններից ու առասպելներից կարելի է հասնել համաշխարհային հայության առանձին մասերի միջև խնդիրների ու աշխատանքների բաժանման անհրաժեշտության հասկացողության ու համաձայնության: Ինչո՞ւ մինչ այժմ բացակայում է չլուծված Հայկական հարցին, ամբողջ հայության ճակատագրին վերաբերող արմատական հիմնադրութային հարցերի բաց և պատասխանատու հասարակական-գիտական բանավեճը:

33. Անհրաժեշտ է վերջապես, որ հայերն իրենք համազգային մակարդակով գիտակցեն և համաշխարհային հանրությանը համոզեն, որ չկա ղարաբաղյան առճակատում, իսկ առճակատման էությունն այն է, որ այն դեպքում, երբ Արևմտյան Հայաստանը և Նախիջևանը դեռևս զավթված են, Թուրքիան ու Ադրբեջանն ամեն կերպ ձգտում են զավթումը տարածել նաև Արցախի, Ջանգեզուրի վրա և ավելի հեռու: Հայերի նկատմամբ զավթողական քաղաքականությունը շա-

րունակվում է Ադրբեջանի կողմից տրանսպորտային շրջափակման և զանգվածային կեղծ քարոզչության տեսքով, ուր ամեն կերպ ներմուծվում են «տարածքների փոխանակություն», «խաղաղություն տարածքների փոխարեն», «ԼՂՀ-ի կարգավիճակի որոշում» պրովոկացիոն գաղափարները, ինչպես և թշնամական այլ ակցիաներ, այդ թվում պատերազմի վերսկսման սպառնալիքներ:

34. Այսօր Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախը կազմակերպված են ինչքան հնարավոր է և հայկական պետականության վերականգնման ու զարգացման հիմքն ու միջուկն են: Ջավախքի հայերին ծանր պայքար է սպասվում ինքնակառավարման իրենց իրավունքի ամրապնդման համար հնարավոր դաշնային ժողովրդավարական վրացական պետությունում, որտեղ կարող են հարգվել մարդու և ժողովուրդների իրավունքները, եթե այդ միևնույնությունն պետությունը չի ուզում կրկնել ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի ճակատագիրը:

35. Հետևաբար, խոսքը պետք է լինի մնացած հայության, նրանք մասի՝ սփյուռքի համայնքների կազմակերպական վերակառուցման և համայնքային կազմակերպությունների միավորման հիմքի վրա համասփյուռքային կազմակերպություն ձևավորելու մասին: Կուսակցական, եկեղեցական, մշակութային, բարեգործական հիմքի վրա գոյություն ունեն բազմաթիվ համասփյուռքային, նույնիսկ համահայկական կազմակերպություններ, որոնցից են հայկական երեք ավանդական կուսակցությունները, Համազգային մշակութային միությունը, Թեքեյան մշակութային միությունը, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, Համազգային մարմնամարզական ընդհանուր միությունը և այլն:

36. Ակնհայտ է, որ միջհամայնքային համասփյուռքային լիարժեք միության ստեղծումը հնարավոր է միայն համահամայնքային ներկայացուցչական կազմակերպություններ ունենալու դեպքում, օրինակ՝ Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Լիբանանի հայերի ազգային խորհրդի, կոնգրեսի կամ միության: Սակայն, ցավոք, հայկական համայնքներում նմանօրինակ կառույցներ գոյություն չունեն:

Ապարդյուն փորձեր եղան ստեղծելու Լիբանանահայերի ազգային խորհուրդ, Ամերիկյան հայկական համագումար, որոնք օժտված լինեին համայնքային ներկայացուցչական գործառույթներով և գործող բոլոր կազմակերպությունների ընդգրկման հիման վրա ներգրավեին համայնքի անդամների ամբողջ զանգվածը:

37. Թեև Ռուսաստանում մոտ 2,5 միլիոն հայեր են ապրում, սակայն հարկ չկա գերագնահատելու ռուսահայերի ներկա հնարավորությունները: Միաժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել վերջին տասնամյակում (խորհրդային տարիներին նույնպես) Ռուսաստանում գտնվող հայերի կողմից իրենց հարազատներին ու բարեկամներին ցույց տրվող նյութական օգնության լուրջ ծավալները: Ապագայում (վերածնված ավանդույթներով, ազգային, հոգևոր, մշակութային կյանքի համապատասխան կազմակերպմամբ) ծաղկող, առաջադեմ Ռուսաստանի պայմաններում ռուսահայությունը կարող է նշանակալի դեր խաղալ համաշխարհային հայության ճակատագրում (ինչպես մինչև 1917թ. հոկտեմբերն էր), ինչպիսի դեր այժմ խաղում են ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Լիբանանի ու Իրանի հայկական համայնքները: Սակայն առայժմ ռուսահայության վերածննդի գործում առաջին քայլերն են արվում. այնքան էլ շուտ չի վերականգնի իր գործունեությունը Մոսկվայի Լազարյան ինստիտուտը, Դոնի Ռուստովի Պրոլետարական շրջանի ավերակների վրա այնքան էլ շուտ չի վերականգնվի Նոր Նախիջևանը: Լավ կլիներ, որ վերականգնվեր Հայկական բանկը, որի բացումը Ջամգարովի, Մանթաշովի, Լիանոզովի և այն ժամանակվա մի քանի հայ բանկիրների ու ձեռնարկատերերի կողմից նախատեսված էր 1917թ. սկզբներին: Բանկը պետք է օժանդակեր Ռուսական կայսրության հայկական մարզերի զարգացմանը: Խորհրդային տարիներին ռուսահայության աղետի մասշտաբները պատկերացնելու համար բազմաթիվ այլ բաների հետ հարկ է իմանալ Նոր Նախիջևանի հայերի ազգային ինքնագիտակցության մակարդակը, Ռուսական կայսրությունում ազգային մշակութային ինքնավարության շրջանակներում նրանց կազմա-

վերավաճության աստիճանը (տես «Статут Нахичеванской на Дону Армянской общины», որը գործում էր մինչև երկրամասի լիակատար բուլչևիկացումը) և այն, թե ինչ է մնացել այսօր Նոր Նախիջևանից, նրա հայությունից:

38. Հայերի վիճակը Ռուսաստանում խնդրառու կմնա, իսկ հայ-ռուսական հարաբերությունները՝ իրական դաշնակցայինից հեռու, քանի դեռ Ռուսաստանը լիակատար չի ապախորհրդայնացվել, ռուսներն իրենց ազգային շահերը չեն գիտակցել, չեն դատապարտել 1918թ. Բրեստ-Լիտովսկի և 1921թ. Մոսկվայի պայմանագրերը, որոնք ընդհատեցին Հայկական հարցի լուծումը: Ակնհայտ է, որ եթե մոտ ժամանակներս Ռուսաստանն իր հանցավոր խորհրդային անցյալի բեռից ազատվելու իրական քայլեր չձեռնարկի, չիրաժարվի իր ըստ էության պարտվողական ու հարմարվողական, ձևով ու ճոռոնությամբ՝ կեղծկայսերական, կեղծմեծապետական քաղաքականությունից. իր նպատակը հայտարարելով մասնավորապես ժողովուրդների (աբխազների, օսերի, լեզգիների, մերձդնեստրովցիների, դրինցիների) հակազաղութային պայքարի պաշտպանությունը մինիկայսրությունների՝ ԽՍՀՄ գաղութային համակարգի մնացորդների դեմ, բացահայտորեն չպաշտպանի բուլչևիկների մասնատած Հայաստանի տարածքային ամբողջականության վերականգնումը, էությամբ հակաարևմտյան նոր ռազմաքաղաքական միություններ (ԱՊՀ երկրների միությունը, Սլավոնական, Եվրասիական միություններ) ստեղծելու անպտուղ ջանքերի փոխարեն իրական քայլեր չձեռնարկի եվրոպական ու եվրաստլանտյան համակարգերում ինտեգրվելուն, իր նպատակը չհայտարարի Ռուսաստանի տարածքային ամբողջականության վերականգնումը, ոչ մեկի կողմից լրջորեն չվիճարկվող բանական սահմաններում (Բելովեժյան համաձայնագրերի վերանայման խաղաղ բանակցությունների ուղիով), ապա հարկ է, որ հայերն ավելի պատասխանատու, արդյունավետ ու վճռական արտաքին քաղաքականություն վարեն, քան այժմյան այսպես կոչված կոմպլեմենտար քաղաքականությունն է:

39. Նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում կամ զբաղվում են հայության կազմակերպման խնդիրներով, ուսանելի կլինեն հետազոտել ներկայացուցչական մարմինների ձևավորման նպատակով հայկական համագումարների կազմակերպման ու անցկացման փորձը, ինչպես, օրինակ, 1912թ. Թիֆլիսում հայերի Ազգային բյուրոն, 1917թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Թիֆլիսում անցկացված ռուսահայերի համագագային համագումարը, որտեղ Ռուսաստանի հայկական 33 կենտրոններից 228 լիազոր պատգամավորներն ընտրեցին ներկայացուցչական մարմիններ՝ Արևելյան հայերի (ռուսահայերի) Ազգային ժողով և ազգային խորհուրդ, որոնք էլ 1918թ. մայիսին Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավար կառույցների հիմքը դարձան Երևանում: 1917 և 1919թթ. Երևանում կայացած արևմտահայերի առաջին և երկրորդ համագումարները, ինչպես նաև ազգային համագումարը Փարիզում (1919թ. փետրվարից մինչև 1920թ. հուլիս), նպատակ ունեին միջազգային կազմակերպություններում պաշտպանել ջարդերից մազապուրծ, ճարահատյալ արտագաղթած կամ ավելի վաղ երկիրը ստիպողաբար լքած արևմտահայերի իրավունքները: Այդ հարուստ փորձի հետազոտությունը ցրում է այն տարածված ու արմատացած կարծիքը, թե հայերն ի բնե կազմակերպվածության ընդունակություն չունեն, որն էլ իբր թե հայության միավորման գործընթացներն արգելակող գլխավոր խոչընդոտներից է (տես «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.) փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Երևան, 2004):

40. Այս տեսակետից իրատեսական և հեռանկարային է թվում Նախածեռնող խմբի նախատեսած ծրագիրը մոտ ապագայում Փարիզում անցկացնել արևմտահայերի ներկայացուցիչների համագումար՝ տարագրության մեջ լիազոր ներկայացուցչական մարմիններ ձևավորելու համար (տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հոկտեմբերի 2006թ. և «Հայաստանի Հանրապետություն», 16 հունվարի 2007թ.): Համագումարի նախապատրաստման ու անցկացման համար Նախածեռնող խմբի ջանքերի

շնորհիվ ձևավորվում է Կազմակերպական կոմիտե, որը Փարիզում գրանցվել է որպես միջազգային հասարակական կազմակերպություն: Լիազոր ներկայացուցչական մարմինների Արևմտահայերի ազգային ժողովի և Արևմտահայերի ազգային խորհրդի ձևավորումն իր անմիջական նպատակներից բացի կարող է ծառայել միջազգային կազմակերպություններում և դատական ատյաններում արևմտահայերի սերունդների շահերի և իրավունքների ձևակերպմանն ու պաշտպանությանը՝ տարածքային, նյութական և բարոյական վնասների փոխհատուցման, նրանց կողմից թուրքիային առաջադրվող պահանջների և հավակնությունների ներկայացման համար: Այն նաև կարող է գործում մեխանիզմ դառնալ համասփյուռքային հզոր ու դինամիկ կազմակերպություն ձևավորելու գործում, որը պետք է ստեղծվի ժողովրդավարական հիմքի վրա՝ սփյուռքի անհատականությունների և բոլոր ազդեցիկ կազմակերպությունների ակտիվ մասնակցությամբ: Նման կազմակերպության ֆինանսական հնարավորությունները մի քանի անգամ կգերազանցեն ներկա Հայաստանի բյուջեն և համահայկական ծրագրերի ու նախագծերի մշակման, իրականացման պայմաններ կստեղծեն: Դրանք կօժանդակեն ծաղկուն Հայաստան ստեղծելուն և ամբողջ աշխարհում կպաշտպանեն հայերի ազգային շահերը:

41. Արդեն շատերն են սկսում հասկանալ, որ առանց անհրաժեշտ ձևով կազմակերպված Սփյուռքի՝ զարգացման հայկական գլխավոր ռեսուրսի, առանց նրա ֆինանսական ու մտավոր ուժի, առանց ամբողջ հայության հավաքական կամքի ու մտքի ներգրավման հայերին նոր պարտություններ ու կորուստներ կսպառնան: Առանց դրանց հայերին չի հաջողվի միջազգային կյանքում ստեղծել ինքնուրույն հայկական հզոր գործոն, որն ունակ կլինի իր ձեռքը վերցնել ազգի ճակատագիրը, ապահովել կորցրածի աստիճանական հնարավոր վերադարձը և կազմակերպել ազգի անվտանգ զարգացման պաշտպանությունը: